

Savaşın Tatbiki: 1860 ve 70'li yıllarda Rusya ve Osmanlı'nın Reformları ve Silahlı Kuvvetleri*

Military test: reform and the armed forces of Russia and Türkiye in 1860s-1870s

Burak Kolot¹

*Lomonosov Moskova Devlet Üniversitesi öğretim üyesi Oleg Airapetov tarafından Rusça olarak ele alınan çalışmanın çevirisidir ve kendisinden yazılı izin alınmıştır.

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Burak Kolot (Doktora öğrencisi),
Lomonosov Moskova Devlet Üniversitesi,
Tarih Fakültesi, Moskova, Rusya
E-posta: burakkolot@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5216-2704

Başvuru/Submitted: 30.09.2022
Revizyon Talebi/Revision Requested:
05.11.2022
Son Revizyon/Last Revision Received:
06.11.2022
Kabul/Accepted: 17.11.2022

Atıf/Citation: Kolot, Burak, "Savaşın Tatbiki: 1860 ve 70'li yıllarda Rusya ve Osmanlı'nın Reformları ve Silahlı Kuvvetleri", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 38 (2022), s. 119-137
<https://doi.org/10.26650/gaad.1182635>

öz

1877-1878 Savaşına giden süreçte Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının içinde buldukları yenileşme hareketlerinin sebebinin Kırım Savaşı olduğu konusunda hemen hemen bütün araştırmacılar hemfikir. Her iki imparatorluk da kırılma noktalarını acı bir şekilde hissederek, yalnızca eski güçlerini geri kazanmak için değil, aynı zamanda mevcut kaynakları artırmak için reformlar yapmaya çalışmışlardır. Tabii ki bu durum reformist girişimlerin tamamlanabilmesi açısından her iki taraf için de yeni fırsatlar sağlamaları gerekliliğini beraberinde getirdi. 1877-1878 Rus-Osmanlı Savaşı, tarafların gelişimini test etmeyi mümkün kıldı ve reformlar çerçevesinde ortaya atılan politikaların ne derece başarılı olduğunu anlamak açısından da gerekli verileri sağladı. Aynı zamanda yeniden yapılanmaların imparatorlukların silahlı kuvvetlerinin gelişimi üzerindeki etkisini ve potansiyel durumunu incelemeyi sağladı. Bunun ötesinde iki güçlü rakibin birbirleriyle karşılaştırılmasını sağlayan büyük bir literatür ortaya çıkmış oldu. Ancak tarihsellik açısından devasa bir literatüre sahip olunmasına rağmen, savaşın ve reformların sonuçlarının aydınlatıcı ve eleştirel bir analizini bulmak maalesef güçtür. Bu çalışmada Rus askeri tarihi ve dış politikası uzmanı Oleg Airapetov, 1850'li ve 1870'li yıllarda Rus ordusunun durumunu yansıtan çok sayıda ve büyük ölçüde yayımlanmış kaynak kullanarak 1877-1878 savaşı öncesinde Rus askeri yapısını analiz etmektedir. Ayrıca yazar Osmanlı birlikleri ve maliyesi üzerine yapılan özel çalışmaları da kullanarak Osmanlıların savaşa hazırlık süreci hakkında da detaylı bilgi vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Askeri reformlar, Maliye, Silah sanayi, 1877-78 Savaşı

ABSTRACT

Almost all of the researchers agree that the Crimean War was the cause of the renewal movements in which the Ottoman and Russian Empires participated in the run-up to the war of 1877-1878. Both empires, feeling their weak structure, tried to carry out reforms not only to restore their former power, but also to increase the available resources. Of course, this situation has revealed the necessity to provide new opportunities for both

sides to complete reformist initiatives. The Russo-Ottoman War of 1877-1878 made it possible to test the progression of both sides and has provided data to understand how successful the reformist policies of them in this framework. It also allowed to examine the impact and potential state of restructurings on the development of empires' armed forces. Furthermore, a large literature has emerged that allows two strong rivals to be compared with each other. However, despite the possession of a huge literature in terms of historiography, it is unfortunately difficult to find an enlightening and critical analysis of the results of the war and reforms. In this study, Oleg Airapetov, a specialist in Russian military history and foreign policy, analyzes the Russian military structure before the war of 1877-1878, using many sources that largely published sources reflecting the state of the Russian army in the 1850s and 1870s. In addition, the author also utilizes special studies on the Ottoman troops and finances to provide detailed information about the preparatory process of the Ottomans to the war.

Keywords: Military reforms, Finance, Arms industry, War of 1877-78.

Giriş

Hemen hemen bütün araştırmacılar, Kırım Savaşı'nın sonuçlarını, 1850'li ve 1870'li yıllarda neredeyse aynı anda hem Rusya'da hem de Osmanlı'da meydana gelen dönüşümlerin en önemli nedenlerinden biri olarak kabul etmektedirler. Her iki imparatorluk da kırılğanlıklarını acı bir şekilde hissederek, yalnızca eski güçlerini geri kazanmak için değil, aynı zamanda mevcut kaynakları artırmak için reformlar yapmaya çalışmışlardır. O dönemde oluşturulmakta olan yeni kurumlar ve sosyal ilişkilerin nihayetinde devletlerin, çıkarlarını korumak için kendilerine yeni fırsatlar sağlaması gerekiyordu. 1877-1878 Rusya-Osmanlı Savaşı, bu yolda elde edilen başarıları gerçekten test etmeyi mümkün kıldı. Ve reformcuların politikalarını değerlendirirken böyle bir kontrolün deneyimi kesinlikle dikkate alınmalıdır.¹ Bu arada tarihçilik açısından devasa bir literatüre sahip olunmasına rağmen, savaşın ve reformların sonuçlarının aydınlatıcı ve eleştirel bir analizini bulmak güçtür.² Aynı zamanda, yeniden yapılanmanın imparatorlukların silahlı kuvvetlerinin gelişimi üzerindeki etkisini incelemek, potansiyel durumunu ve ardından güçlü rakipleri birbirleri ile karşılaştırmak önemli ve gereklidir.³ Rus ordusunun durumunu yansıtan çok sayıda ve büyük ölçüde yayınlanmış kaynakların yanı sıra Osmanlı birlikleri ve maliyesi üzerine yapılan özel çalışmalar da bunu yapmamızı sağlamaktadır.

- 1 Bu olay o dönem hemen her ülkenin basınında yer almıştı. Bkz.: Isci O. *Wartime Propaganda and the Legacies of Defeat Russian and Ottoman Newspapers in the War of 1877-1878* // Russian History. Vol. 41. 2014. № 2. P. 181-196.
- 2 Bkz.: Menning B.W. *Bayonets Before Bullets. The Imperial Russian Army, 1861-1914*. Bloomington; Indianapolis, 1992.; Bushnell J. S. *Miliutin and the Balkan War: Military Reform vs. Military Performance* // Russia's Great Reforms, 1855-1881 / Ed. by B. Eklof, J. Bushnell, L. Zakharova. Bloomington; Indianapolis, 1994. Rus tarihçiliğinde, 1930'larda Milutin reformlarını sert bir şekilde eleştiren A.A.Kersnovsky'nin akıl yürütme mantığının karakteristiğidir (Керсновский А.А. *История русской армии*. Т. 2. М., 1993. С. 165-268), ancak araştırmacıların çoğunluğu tarafından kabul edilmemiştir. Planlama ve savaş sırasında üst düzey komutanların yaptıkları hatalar için bkz.: Мартынов Е. *Как возникла Плевна*. СПб., 1900; Айрапетов О. П. *Забывтая карьера «русского Мольте»*. Николай Николаевич Обручев (1830-1904). СПб., 1998. С. 140-195.
- 3 Rus ve Osmanlı birliklerinin hazırlıkları ve eylemleri hakkında iyi ve objektif karşılaştırmalı analizine örnek olarak; 1877-1878 yıllarında Grandük Nikolay Nikolayeviç'in karargahında (Amerikalı) gözlemci olarak bulunan teğmen F. V. Greene'in 1879 yılında Amerika'da basılan çalışması gösterilebilir.: Greene F. V. *Report on the Russian army and its campaign in Turkey in 1877-1878*. Nashville, 1996. Aksine, Nikolayev'in «geri kalmış» ve Milyutin'in «yenilenmiş» ordularının sert muhalefeti, karakterisitik olarak, örneğin J. Bushnell'in makalesi için resmi büyük ölçüde basitleştiriyor: Бушнелл Дж. Указ. соч. С. 256.

18 Şubat 1856'da Hatt-ı Hümayun Padişahın bütün tebaasının eşitliğini ilan etti. Tanzimat politikasının devamı haline gelen ve müttefikler tarafından (ülkelerinin kamuoyuna Osmanlı'yı Rusya'dan koruma nedenlerini açıklaması gereken) Bâb-ı Ali'ye dayatılan bu taslak, Hıristiyanların herhangi bir yabancı devletten özel himaye ihtiyacını resmen ortadan kaldırdı. Bu, Osmanlı kanunları için çok sıra dışı bir belgeydi. Kuran'a atfı yapılmamış, Osmanlıların eski güçlü ve haşmetli zamanından bahsedilmemişti.⁴ Yeni kurulan düzeni duyurmak üzere düzenlenen törende Şeyh-ül İslam, bu politikaya fetva vermeyi reddetti ve sadece şöyle dedi: "Ey Allah'ım! Muhammed'in halkına merhamet eyle!"⁵

Hristiyanlarda ve özellikle imparatorluğun Müslüman topluluklarında pek çok hoşnutsuzluk vardı: Müslümanlar ayrıcalıklarını kaybettiler⁶, Yahudileri ve Hristiyanları askeri birliklere kabul etmek istemediler, ki zaten onlarda Osmanlı ordusuna katılmayı arzulamıyorlardı. Kısa süre sonra bir çıkış yolu bulundu; askerlik hizmetini (bedel-i askeri) ödeme izni aslında haracın yerini aldı ki zaten bu sistem gayrimüslimler tarafından kullanılıyordu.⁷

Ancak, 1850'lerin ortalarında, pek çok şey yalnızca yapısal anlamda değişmedi. Savaş için, Mareşal Prens R. Montecuccoli'nin iyi bilinen ifadesine göre, sadece üç şey gerekliydi: Para, para ve para. Savaş öncesi dönemde Osmanlı maliyesinin durumu pek parlak değildi.⁸ 1848'de kurulan Osmanlı Bankası, 1851'de yabancı rakiplerle rekabete dayanamayarak iflas etti.

5 Nisan 1853'te Türkiye'ye gelen İngiliz Büyükelçisi Lord C. Stratford Canning, Henry John Temple (Palmerston) ile yazışmalarında idari sistemdeki toplam yolsuzluğa, kamu maliyesindeki karışıklığa, şiddet ve aldatma yoluyla hazinenin yenilenmesi gibi konulara işaret etti.⁹ Bu tarihlerde başlayan savaş, Avrupalı bankacıların ve büroların Osmanlı İmparatorluğu'nun mali durumuna olan ilgisini artırdı.¹⁰ 1854'ten beri Osmanlı hükümeti aktif olarak dış borcunu artırıyordu.¹¹ Uzun müzakerelerden sonra müttefikler Şubat 1856'da Osmanlı hükümetine Selanik ve İzmir gümrüklerinden elde edilen gelirlerin yanı sıra Mısır'dan alınan haraçlarla garanti edilen 1 milyon 819 bin 919 sterlinlik bir kredi tahsis ettiler.¹² Böylece, Osmanlı'nın ekonomik anlamda korunması, onun mali teslimine yönelik ilk adımdı (öncelikli olarak Fransa'ya). 1858'de, 1840 yılında piyasaya sürülen hazine tahvillerinin dolaşımından

4 Davison R. H. *Reform in the Ottoman empire 1856-1876*. Princeton, 1963. P. 54-55.

5 Glenny M. *The Balkans 1804-1999. Nationalism, war and the Great Powers*. L., 1999. P. 90.

6 Davison R. H. Op. cit. P. 5.

7 Glenny M. Op. cit. P. 90.

8 Detaylı bilgi için bkz.: Anderson O. *Great Britain and the beginnings of the Ottoman public debt, 1854-55 // The Historical journal*. Vol. 7. 1964. № 1. P. 47-48; Issawi Ch. *The economic history of Turkey 1800-1914*. Chicago; L., 1980. P. 348; Clay Chr. *Gold for Sultan: Western Bankers and Ottoman Finance, 1856-1881: A Contribution to Ottoman and to International Financial History*, L.; N.Y., 2000. P. 20.

9 Clay Chr. *Gold for Sultan...* P. 14-15. Stratford Canning hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Lambert A. D. *The Crimean war. British grand strategy, 1853-56*. Manchester; N.Y., 1990. P. 18; Curtiss J. S. *Russia's Crimean war*. Durham, N. C., 1979. P. 385-386 . P. 138.

10 Clay Chr. *Gold for Sultan...* P. 25-27.

11 Sevkett P. *The Ottoman Empire and European capitalism, 1820-1913*. Cambridge, 1987. s. 60.

12 Anderson O. Op. cit, P. 57-58.

çekilmesi için 5 milyon sterlinlik (yıllık %6'nın altında)¹³ yeni bir kredi izledi ve bu krediden kurtulmak mümkün değildi.¹⁴

1863 yılına gelindiğinde, Türk hükümeti 1 milyar frank değerinde 10 dış krediye imza attı.¹⁵ Bu tutar 1863'te İmparatorluğun gelirinin yaklaşık dörtte birine tekabül ediyordu (16 milyon liradan 3,75 milyon Osmanlı lirası).¹⁶ 1863-1865 yıllarında İstanbul yönetimi, yıllık %6'nın altında 14 milyon sterlin daha kredi aldı.¹⁷ Toplamda 1863-1870 yıllarında olmak üzere 104 milyon 185 bin 860 liralık beş ayrı krediye¹⁸ ve 1871-1874 yıllarında ise 98 milyon 53 bin lira olmak üzere beş krediye daha imza atıldı.¹⁹ Genel olarak, S.M. İvanov'un Osmanlı araştırmacılarına atıfta bulunarak belirttiği gibi, 1854-1874 yıllık toplam nominal kredi tutarı 328.8 milyon liraya (5 milyon 298 bin frank) ulaştı. Ancak tahvillerin değer kaybetmesi nedeniyle Bâb-ı Ali'ye sadece 127 milyon 120 bin lira (yaklaşık 3 milyon frank) verildi. Ortalama olarak, 1860'larda hazine gelirlerinin %10'undan fazlası, 1870'lerin başında yaklaşık %30 civarı ve 1870'lerin ortalarında ise %50 civarı bu kredilerin ödemelerine gitti. Bazı yıllarda ise ödemeler daha da yüküydü. Dolayısıyla, ödenmesi gereken bir sonraki borç olmasa bile, 1872/73 mali yılında bütçenin gelir kısmının %75 ila %85'ini kredilerin geri ödemelerine tahsis etmek zorunda kalacaklardı (kredi %44'lük bir sınırlamaya izin veriyordu).²⁰

İstanbul'daki 1873 tarihli bankacılık krizi, "sıcak paranın" (gümüş ve altın madeni paralar) değerlendirilmesine ve fiyatların artmasına neden oldu. 1873-1874 yıllarında mahsul yetersizliğinden dolayı Anadolu'da kıtlık başladı. Fransa-Prusya Savaşı'ndan sonra Fransız menkul kıymetlerine faiz ödemesinin geçici olarak reddedilmesi bile içler acısı mali durumun düzeltilmesine yardımcı olmadı.²¹ Osmanlı hükümeti tarafından 1854'ten 1874'e kadar Londra Borsasına aktarılan kredilerin miktarı 180 milyon 259 bin 836 sterlin (31 milyon sterlinlik demiryolu kredisi hariç) idi ve bunların 1870'lerin ortalarına kadar 170 milyon 874 bin 420 sterlin ödenmemişti.²² 1875'te Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet konsolide borcu 5.5 milyar frank iken, kredi ödemesi için 12 milyon liraya (imparatorluğun tüm gelirlerinin %51'i)²³ ihtiyaç duyuluyordu.

13 Eldem E. *Ottoman financial integration with Europe: foreign loans, the Ottoman bank and the Ottoman public debt* // *European review*. Vol. 13. 2005. № 3. P. 435.

14 Blaisdell D. C. *European financial control in the Ottoman Empire. A study of the establishment, activities, and significance of the Administration of the Ottoman Public Debt*. N.Y., 1929. P. 29.

15 Нарочницкая Л.И. *Россия и отмена нейтрализации Чёрного моря 1856-1871. К истории Восточного вопроса*. М., 1989. С. 119.

16 Clay Chr. *Gold for Sultan...* P. 88.

17 Eldem E. *Op. cit.* P. 437.

18 Clay Chr. *State borrowing and Imperial Ottoman bank in the bankruptcy era (1863-1877)* // *East meets West - banking, commerce and investment in the Ottoman Empire (Studies in banking and financial history)* / Ed. by Ph. L. Cottrell. Cornwall, 2008. P. 121.

19 Eldem E. *Op. cit.* P. 439.

20 Detaylı bilgi için bkz.: Иванов С.М. *Османская империя в мировой экономической системе (вторая половина XIX- начало XX века)*. СПб., 2005. С. 68-69.

21 Stavrianos L. S. *The Balkans since 1453*. L., 2002. P. 390.

22 Glenny M. *Op. cit.* P. 89-90.

23 Stavrianos L. S. *Op. cit.* P. 390.

Aynı zamanda, Sultanı eleştirenlerin de belirttiği gibi, Abdülmecid ve Abdülaziz'in tutkulu oldukları sarayların inşası için önemli miktarda para harcanıyordu. Bunlardan biri Dolmabahçe idi ve hazineye 2,8 milyon sterline mal olmuştu.²⁴

4 Şubat 1863'te, dış borçları karşılayabilmek için, 67 milyon franklık (2.7 milyon sterlin) sermayeye sahip bir İmparatorluk Osmanlı Bankası kuruldu ve her biri 500 frank (20 sterlin) olmak üzere 135 bin hisseye bölündü; bunların 80 bin hissesi İngilizlere, 50 bini Fransızlara, 5 binine de Osmanlı hissedarına (hükümete ait olan - 1.5 bin) aitti.²⁵ Bâb-ı Ali için pek elverişli olmayan koşullar, bir dereceye kadar, anlaşmanın sonunda Sadrazamın 200 bin Osmanlı Lirası alması koşuluyla açıklandı.²⁶ Aslında bu yapılanma Osmanlı maliyesinden sorumlu olan bir İngiliz veya İngiliz-Fransız bankasının kurulduğu anlamına geliyordu.²⁷

Gelinen nokta, Londra ve Paris'in Doğu'daki politikalarını etkilemeye yardımcı olmadı. 1870'te Pyotr Karloviç Şchebalsky'nin belirttiği gibi; "reformlardan önce, Osmanlı Devleti fakir bir devlettir, ama en azından ne iç ne de dış borçlara sahipti. Yani bundan önce sadece fakir bir devlettir, ancak şimdi yıkılmış bir devlet. Önceki yıllarda Sultan'ın kurmayları tıpkı vahşi toplumlardaki dürüst yetkililer gibiydiler ancak borçlanmaktan çok korkarlardı. Şu an ise Sultan Abdülmecid ve özellikle de Sultan Abdülaziz'in kurmayları borçla yaşıyorlar. Devleti iflastan kurtarılan tek şey, bazı güçlü hükümetlerin bunun olmasını istememesi ve Batı Avrupa'nın çok büyük sermayelerini Osmanlıları desteklemek için kullanmasıdır".²⁸ "1875'te tüm Avrupalı güçlerin 'ulusal arşivlerinde' de bahsettiği üzere; Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı'ndan bu yana kredi alma ve devleti borç yükünün altına sokma konusunda hiç çekinmemiştir ki şimdi kamu borcunun boyutu, Almanya'nın Fransa'dan son savaş için aldığı tazminat rakamına eşittir".²⁹

Hükümetin mali politikasının sonuçları, nüfusun haklarından en çok mahrum bırakılan kesimini etkiliyordu. Vergiler sürekli olarak artmaktaydı ve bu her şeyden önce esas olarak Hristiyanları etkileyen gelişmelere sebep oluyordu. Midhat Paşa'nın girişimleri ile Tuna Vilayeti'nde (Vidin, Silistre ve Niş vilayet bölgelerinde) yaklaşık 3 bin km yol ve 1.400 köprü'nün inşa edilmesi az ya da çok başarılı dönüşümlere hizmet etse de bu ancak artan harcamalara sebep olmuştu.³⁰ Daha önce Bedel-i Askeriye vergisi 20 yaşındakilerden alınıyordu, ancak 1868'te Tuna Vilayetinde 12 yaşından itibaren toplanmaya başlandı. Ayrıca 1874'ten beri tüm erkek Hristiyanlardan doğumlarından itibaren 36 piastre³¹ alınmaya başlandı. Mültezim ve

24 Blaisdell D. C. Op. cit. P. 30.

25 Autheman A. *A General survey of the history of the Imperial Ottoman Bank // East meets West...* P. 97-98.

26 Clay Chr. State borrowing... P. 112.

27 Clay Chr. Gold for Sultan... P. 34-35.

28 Щебальский П. К. *Турция и её реформы по отношению к России // Русский вестник*. Т. 85. 1870. № 1. С. 213.

29 *Восстание в Боснии и Герцеговине // Отечественные записки*. 1875. № 10. С. 125.

30 Ali Haydar Midhat Bey. *The life of Midhat-pasha. A record of his services, political reforms, banishment, and judicial murder*. L., 1903. P. 38.

31 Piastre (İtalyanca; piastra d'argento- gümüş kiremit); Avrupa'da kabul edilen İspanyol ve İspanyol-Amerikan gümüş sikkesi olan «peso»dur ve sekiz real'e eşittir. Bu sebeple İspanyolca «peso de ocho» ya da İngilizce «piece of eight» olarak da isimlendirilir. (ç.n.)

vergi tahsildarları durumu daha da zorlaştırıyorlardı.³² Aynî olarak ödenen aşar/öşür vergisi; hasatın 1/5'ine kadar yükseltmişti.³³

Özellikle Bosna ve Hersek'teki durum daha vahimdi. 1860'ların başında Bosna'da yaklaşık 550 bin erkek (252 bin Ortodoks, 86 bin Katolik ve 211 bin Müslüman)³⁴ yaşıyordu. 1870'lerin ortalarında ise çoğunlukla %42'si Ortodoks, %40'ı Müslüman ve %18'i Katolik olan yaklaşık 1,2 milyonluk bir nüfusa ulaşıldı. Aralarında köylüler-kiracılar (nüfusun %90'ından fazlası), zanaatkarlar ve tüccarlar olmak üzere her üç mezhepten temsilciler bulunuyordu, ancak toprak sahipleri sadece Müslümanlardı (çoğunlukla Slav kökenli). Temsilcilerin sayısı yaklaşık 7 bin ila 10 bin kişi idi. Köylülerin durumu son derece ağırdı. Hasatlarının üçte birinden yarısına kadarını toprak sahibine, yaklaşık 1/8'i kadarını da vergilere (ek olarak doğal görevleri saymazsak) vermek durumundaydılar. Yaklaşık 120 ruble olan yıllık gelirin 85 rubleye kadar verilmesi gerekiyordu (8 ruble dahil- köyün ihtiyaçları için).

Vergi tahsildarı genellikle hükümet tarafından kontrol edilemiyordu ve bu onlara görev yaptığı bölgede çok geniş ayrıcalıklar sağlıyordu. Özellikle Hristiyanlardan alınan vergiler tahsildarın keyfi uygulaması çerçevesinde büyük farklılıklar gösteriyordu.³⁵ Bölgeye gelen yabancı gözlemciler köylüleri padişahın Balkanlar'daki en ezilen ve savunmasız tebaası olarak görüyorlardı.³⁶ Ortodoks Sırp nüfusu çoğunlukla Hersek'te yoğunlaşmıştı (%50'nin biraz altında Ortodoks, %15'in biraz üzerinde Katolikler, yöneticiler/yetkililer ve garnizonlar da dahil olmak üzere yaklaşık %35'i Müslümanlar). 1860'larda ve 1870'lerin ilk yarısında, huzursuzluk düzenli olarak Balkanlarda meydana geliyordu.³⁷ Bunların nedeni Osmanlı makamlarının suiistimali ve olumsuz doğa koşullarıydı (örneğin, 1874'te Hersek eyaletinde mahsul yetmezliği kıtlığa yol açmıştı).³⁸ Bu durumun doğal sonucu olarak, 1875 yılının temmuz ayında bir başka Doğu krizine neden olan ayaklanmanın başladığı yer burasıydı.

Bu arada 1875'te bütçe açığı neredeyse %17'ye (5 milyon lira)³⁹ ulaştı. Avrupa ve ABD bankalarını vuran finansal kriz, bir sonraki dış kredi teminini imkânsız hale getirdi.⁴⁰ Yaz dönemine gelindiğinde, cari ödemelerdeki borç 14 milyon 869 bin 245 lira, beklenen gelirin

32 Теплов В. *Адрианополи и Франция в 1874 году (Из воспоминаний путешественника)* // Русский вестник. Т. 147. 1880. № 5. С. 428-429.

33 Фадеева И. Е. *Мидхат-паша. Жизнь и деятельность*. М., 1977. С. 24.

34 Глиноецкий Н. *Краткое военное обозрение северо-западной Турции* // Военный сборник. 1862. № 10. С. 443.

35 Бобринков Г. И. *Очерки Герцеговины* // Военный сборник. 1875. № 10. С. 395, 409; *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия. 1865-1875*. Документы. М., 1988. С. 195, 324-328; Pavlovich S. K. *A History of the Balkans 1804-1945*. N.Y., 1999. P. 107; Stavrianos L. S. Op. cit. P. 397-399.

36 Edwards S. H. *Sir William White. For six years ambassador at Constantinople. His life and correspondence*. L., 1902. P. 82.

37 *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины...* С. 313-314.

38 Blaisdell D. C. Op. cit. P. 76.

39 Issawi Ch. Op. cit. P. 361; Autheman A. Op. cit. P. 105.

40 Şevket P. Op. cit, P. 60; Clay Chr: Gold for Sultan... P. 279-280.

%62,5'i (23 milyon 882 bin 940 lira) ve planlanan harcamaların %51,4'ü olarak hesaplandı.⁴¹ 6 Ekim'de hükümet, ortaya çıkan 5 milyon liralık bir açık sebebi ile dış borç ödemelerini %50 oranında sınırlamak zorunda kaldığını resmi olarak kabul etmek zorunda kaldı.⁴² Her şeyden tasarruf etmeye çalıştılar. Kasım ayına kadar ordu, donanma ve yetkililer sekiz ay boyunca maaş almadılar. Avrupa illerinde vergi tahsilatının sıkılaştırılması genel hoşnutsuzluğa neden oldu.⁴³ Ancak bu çabalara rağmen, yıl sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun iflas ettiği ve ödeme yükümlülüklerini yerine getiremeyeceği anlaşıldı. 20 Mart 1876'da Bâb-ı Ali elinde sadece 440 bin lira vardı. Bu miktar 1 Nisan'da ödenmesi gereken miktarın 1/3'ine tekabül ediyordu. Aynı dönemde tamamen sıra dışı bir şey yaşandı ve Rumeli demiryolundaki Fransız işçiler ve İstanbul rıhtımlarındaki İngilizler greve gittiler. Temmuz 1876'da hükümetin borç ödemelerinin askıya alındığı açıklandı.⁴⁴

Genel hatları ile bu çerçevede askeri reformlar ve ordunun yeniden silahlandırılması gerçekleştirildi. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki genel askeri görev tanımlaması (Müslüman nüfus için), Rusya'da olduğu gibi 1874'te yapılmaya çalışıldı, ancak Osmanlılar askeri sistemlerini 1869 yılına kadar dönüştürmeye başladıkları göz önünde bulundurulursa, yeni düzene geçiş çok daha kısa bir sürede gerçekleşmiş oldu. 20 yaşına kadar olan kişiler askere alınıyordu. Piyade ve topçularda dört yıl "nizami birliklerde" hizmet ediyorlar ve sonra iki yıl daha 1. sınıf rezervlerinde (ihtiyat sınıfı) görev alıyorlardı. 26 yaşındayken sürekli olarak 2. sınıf rezervinin (redif kuvvet) 1., 2., 3. ve 4. sınıflarına geçiyorlardı. Süvarilerin "nizami birliklerde" hizmeti piyade ve topçulardan 1 yıl daha uzun sürüyordu, ancak 1. sınıf rezervinde süvariler sadece bir yıl kalabiliyordu ve daha sonra redife geçebiliyorlardı. Buna ek olarak, düzensiz bir süvari gurubu (başlıbozuklar) vardı. Ancak yabancı gözlemcilerin ifadelerine göre, savaşta pek fayda sağlamadıkları düşünülüyordu. Çünkü komuta merkezi tarafından kontrol edilemeyen bu gurup, düşmanın istihbarat ağını bozma ve gerekli noktalardaki eylemlerini icra etmek yerine çoğunlukla yağma işleri ile ilgileniyorlardı.⁴⁵

1860'ların sonlarında Osmanlı ordusunun silahlanmasında tam bir uyumsuzluk hakimdi; Kırım Savaşı'ndan kalma Pattern 1853 Enfield tüfekleriyle (1860'ların başında İngiltere'den 60 bin adet satın alındı), Snider-Enfield ve M1903 Springfield tüfekleri kullanımı açısından farklılık gösteriyordu.⁴⁶ 1872 yılının mayıs ayında Mısır Hidivi, sultana 50 bin İngiliz Martini-Henry tüfeği hediye etti. Sultan Abdülaziz hem hediyenin hacminden hem de kalitesinden etkilendi. O zamanlar bu tüfek güvenilir ve hızlı ateşlenebilen yapısı ile 2 bin atıştan sonra bile muharebe niteliklerini koruyabiliyordu. Aynı yılın temmuz ayında bu tür silahlardan 200 bin adet

41 Clay Chr. Gold for Sultan... P. 285.

42 Blaisdell D. C. Op. cit, P. 80.

43 Stavrianos L. S. Op. cit. P. 390.

44 Clay Chr. Gold for Sultan... P. 312-313.

45 Greene F. V. Op. cit, P. 141.

46 Bu tüfekler Fransa-Prusya Savaşı sırasında Amerika Birleşik Devletleri Ulusal Savunma Hükümeti tarafından satın alındı ancak 1871'de Almanlar bu tüfekleri dağılmış Fransız ordularının elinden alarak Osmanlılara sattılar.

satın alınmaya kararı verildi ve 1 Ocak 1873'te Osmanlı hükümeti Winchester firması ile ilgili bir sözleşmeye imza attı. Bu sözleşmenin yerine getirilmesinin ön şartı ise Bâb-ı Ali'nin peşinatın (186 bin dolar) yatırılmasıydı.⁴⁷

Ödemeler Londra'daki Osmanlı Bankası'nın şubesi aracılığıyla yapıldı. Amerikalıların İstanbul'daki çıkarları, Osmanlı hükümetiyle önemli bağları olan ve güvenli ilişkiler kurmuş olan "Baba ve Oğul Azaryanlar" şirketi tarafından temsil edildi. Azaryanların 1873 yılında aracılık etmesi ile toplamda 400 bin tüfek için iki sözleşme daha yapıldı. Bu anlaşmalar aynı dönemlerde, bir Amerikan firması tarafından şimdiye kadar yapılmış en büyük silah sözleşmesiydi. Osmanlı hükümetinin ilk ödemesinin tutarı 600 bin dolara yükselmmişti. 1874'ten beri ABD'de üretilen tüfekler, İskoç silah ustası A. Henry'nin isim hakkı iddialarından kaçınmak için Peabody-Martini olarak adlandırılmaya başlandı. Bu sürümden ilki 1874 yılının mart ayında Osmanlı'ya geldi ve son 200 bin adet 9 Kasım 1875'e kadar bekleniyordu (Smith & Wesson tarafından tedarik edildi).⁴⁸ Bu girişimler Bâb-ı Ali'ye 2 milyon 73 bin 164 liraya⁴⁹ mal oldu.⁵⁰ Sonraki süreçte ise siparişin içeriğini arttırmak ya da ek ürünler alabilmek mümkün olmadı ve hükümet mevcut ödemelerle uğraşmakta zorun kaldı. Buna ek olarak hükümet, Almanya'dan 500 adet Krupp topu satın almak için 476.348 lira ve İngiltere'den iki zırhlı savaş gemisi satın almak için 415.632 lira daha ayırmak zorunda kaldı.⁵¹ Genel olarak, borçlara, kronik açıklara ve yaklaşan iflase rağmen, Osmanlılar uluslararası kriz arifesinde kaynaklarını rasyonel bir şekilde kullanmayı, orduyu yeniden silahlandırmayı ve filoyu güçlendirmeyi bir şekilde başardılar.

Rusya, 1870'in ilk yarısında herhangi bir mali zorluk yaşamamıştı. Yine de L.G. Zaharova'nın da iddia ettiği gibi "reform zincirindeki en zayıf halka finans sistemi idi".⁵² 1862'den bu yana finansmandan sorumlu olan Michael Reytern, hazine için çok pahalı bir demiryolu politikası yürütürken, ülkenin üretken kalemlerinin gelişmesiyle ilgisi olmayan her şeyden ve özellikle askeri maliyetlerden sürekli olarak tasarruf edilmesini istedi.⁵³ Reytern 1860'ların sonlarında başlayan finansal büyüme konusunda belirgin bir endişe duyuyordu: 1865'te 127.687 milyon ruble olarak hesaplanan büyüme, 1866 - 129.687, 1867 - 127.25, 1868 - 136.701, 1869 - 147.702, 1870 - 145.211, 1871 - 159.257, 1872 - 165.924, 1873. - 175.033, 1874 - 198.709, 1875 - 201.284, 1876 - 260.792 milyon ruble şeklinde gelişme gösteriyordu.⁵⁴ 1874-1876'da imparatorluğun tüm harcamalarının sırasıyla % 36.58, 37.05 ve % 41.8'i ordunun ihtiyaçlarına

47 Achtemeier O. *The Turkish Connection. The Saga of the Peabody-Martini Rifle* // Man at arms. Vol. 1. 1979. № 2. P. 12-13.

48 Ibid, P. 14-21.

49 Clay Chr. Gold for Sultan... P. 281.

50 Achtemeier O. Op. cit. P. 20-21.

51 Clay Chr Gold for Sultan... P. 281.

52 Захарова Л.Г. *Великие реформы 1860-1870-х годов: поворотный пункт российской истории?* // Отечественная история. 2005. № 4. С. 162.

53 Степанов В.Л. *Михаил Христофорович Рейтерн* // Российские реформаторы (XIX - начало XX в.). М., 1995. С. 159-160, 172-174.

54 Блюх И. С. *Финансы России XIX столетия. История статистика*, Т. 2. СПб., 1882. С. 195, 228.

yöneldi; bu da öncelikle asker ve silahları her zaman olduğu gibi en azından komşularından daha aşağı olmayan bir seviyede destekleme ihtiyacından kaynaklanıyordu. Bu durumu 1869-1873 ekonomik yükselişi de etkiledi. Devletin gelirini artıran ve hatta sabit para birimi için serbest kredi notu değişimine geri dönmeyi ümit eden ekonomik yükselişi de etkiledi.⁵⁵ Ancak, zaten 1875'in sonbaharında, mahsul krizlere, Moskova Kredi Bankasının iflası ve aşırı üretim krizi nedeniyle durum daha da kötüye gitti. Reytern'un girişimleri, 1876 yazında uluslararası ilişkilerin kötüleştiği bir ortamda, ruble döviz kurunu sürdürmek için harcadığı metal fonu sadece durumu daha da karmaşıklaştırdı. Aynı zamanda, seferberliğin bile bir bütçe açığına⁵⁶ yol açacağından korkan Maliye Bakanı, imparatoru Balkanlar'daki ortaya çıkabilecek olan siyasi mücadelelere müdahale etme girişiminden ısrarlı bir şekilde vazgeçmişti.

Savunma Bakanlığı, Kasım 1861'den bu yana, orduya alım ve yönetim sistemini tamamen değiştiren bir dizi reform uygulayan D.A. Milyutin tarafından yönetildi. Bu devasa çalışmanın son ve belki de en ünlü bölümü, dönüşümlerin başlangıcında bu önlem hiç planlanmamasına rağmen, evrensel askerlik hizmetinin 1 Ocak 1874'teki tanıtımıydı.⁵⁷

Rus ordusundaki dönüşümler büyük ölçekli, uzun ve pahalıydı. Savaşın, yürüttüğü reformlar ve 15 yıllık bakanlık yönetiminin tamamı için savaşın zorlu bir test olacağını anlayan Milyutin, 27 Temmuz 1876'da günlüğünde şunları itiraf etti: "Askerlerimiz ve malzemelerimiz hazırlandı, ancak ne başkomutanlar ne de kolordu komutanları hazırıldı".⁵⁸ Daha da önemlisi, Rusya'da bağımsız bir genelkurmay olmadığı ortaya çıktı. Devasa büyüklükte askeri birlikler yaratıldı ancak bunları etkin bir şekilde yönetmek için bir sistem oluşturulmadı. Bu eksiklik, Tuna ötesine yapılan seferin planlama ortaya çıktı. Savaş sırasında yüksek askeri yönetim, genelde mükemmel bir düzende olmayan "birlikleri ve askeri araçları" imha edemediklerini oldukça sık ve ikna edici bir şekilde gösterdi. 9 Nisan 1877'de, savaşın başlamasından üç gün önce, Başkomutan Yarbay D. A. Skalon'un günlüğünde belirtildiği gibi, "Birçok eksikliğimiz var. Ama asıl önemli eksik kötü silahlardı: 4 kalibrelik silah şeklinde yenilenen Krnka tüfeği, kötü ulaşım araçları, metal para eksikliği ve kötü komuta".⁵⁹ Albay E. I. Martynov hatıratında belirttiği gibi: "Konuşlandırılan birliklerin savaşa hazır olmalarına gelince, arzulanan seviyeden çok uzaktaydılar; ön hat piyadeleri kusurlu ve eski bir tüfek olan Krnka tüfekleri ile silahlandırıldı; tüfek taburları ise küçük kalibreli Berdan tüfekleri ile silahlanmış olmalarına rağmen bu tüfekler son sürüm değil ilk üretilenlerdi; topçular, düşük başlangıç hızlarından dolayı (saniyede yaklaşık 1.000 f.) orijinal yivli topçu tipine atfedilmesi gereken 4 ve 9 kiloluk bakır toplarla silahlandırıldı; süvariler asıl amaçları olan istihbarat servisini yerine getirmek

55 Степанов В.Л. *Цена победы: Русско-турецкая война 1877-1878 гг. и экономика России* // Российская история. 2015. № 6. С. 100.

56 1876 yılında gelirlerin 570.138.308 ruble, giderlerin ise 570.052.136 ruble olması bekleniyordu, bu da 86.170 rublelik artan gelir anlamına geliyordu. Ancak seferberlik ile ilgili olağanüstü maliyetlerin olması nedeniyle mali yıl 64.843.480 ruble açık/zararla ile sona erdi. (Блиох И. С. Указ. соч. Т. 2. С. 227-229).

57 Detaylı bilgi için bkz.: Зайончковский П.А. *Военные реформы 1860-1870 годов в России*. М., 1952.

58 Милютин Д. А. *Дневник. 1876-1878*. М., 2009. С. 98.

59 Скалон Д. А. *Мои воспоминания 1877-1878 гг.* Т. 1. СПб., 1913. С. 47.

için yeterince hazırlıklı değildi; ateşli silahlar teknolojisinin hızla gelişmesinin neden olduğu yeni taktiklerin ve teknik bilgilerin henüz birliklere aktarılacak zamanın olmayışı; üç ayrı türden silahlanmış olan birliklerin ortaklaşa hareketleri sırasında yaşanan iletişim bozukluğu. Ancak tüm bu eksiklikler rağmen değişmeyen bir erdem her şeyi telafi etmeye yetti; askerin cesareti ve dayanıklılığı".⁶⁰

Gerçekten de savaşlar sırasında Osmanlıların elindeki çelikten imal edilen yeni silahlarının (Almanya ve İngiltere üretimi) 1867 model Rus yapımı bronz silahlara karşı önemli bir üstünlüğü olduğu ortaya çıktı. Rusya İmparatorluğu 1877'de, zamanın gereksinimlerini karşılayan çelik silahları acilen geliştirmek ve hizmete almak zorunda kaldı.⁶¹ 1869 yılına kadar kuşatma alanında en az 400 büyük kalibreli silah bulundurmaya karar verildi.⁶² Bu rakam 1 Kasım 1876'da onaylanan "Kuşatılmış kalenin yakınlarındaki kuşatma topçuları kararname-sinde" de belirtilmiştir.⁶³ Yine de sefer başlangıcında Tuna ordusunda sadece 160 tane vardı.⁶⁴

Birliklerin bolca tedarik ettiği mühimmatın kalitesi iç karartıcı derecede düşüktü.⁶⁵ Plevne'nin bombardmanı sırasında, tabyalar tam olarak hazır değildi ve bu durum tabyaların önlerindeki tarlaların ve şehrin kendisinin yüzlerce patlamamış Rus mermisiyle doldurmasına sebep oldu.⁶⁶ Böylece bombardıman düşmanın tahkimatını düzene sokmasını ve hatta yenilerini inşa etmesini engelleyemedi, aksine bu Ruslar için ciddi bir psikolojik yenilgiydi.⁶⁷ 25 Ağustos'tan 28 Kasım'a kadar, yani kuşatma ve ablukanın tamamında Plevne'ye 110 binden fazla mermi atıldı (18 bin kuşatma mermisi dahil). Sonuç yetersizdi, topçuların Osmanlı siperlerine ve tabyalarına karşı saldırılar neredeyse hiçbir zarar vermedi.⁶⁸ Kars kuşatması sırasında 21 günde yaklaşık 25 bin mermi harcanmıştı.⁶⁹ Ve burada da mühimmatın kalitesizliği kendini gösterdi; Osmanlı tarafının kayıpları, 85 ölü ve 155 yaralı idi bunun dışında sadece iki tabya vurulup hasar görmüştü. Aynı zamanda, yalnızca askeri tesisler bombalandı ve sivil kayıplar yalnızca dört kişi olarak kayıtlara geçti.⁷⁰

Rus ordusu, savaş öncesi tasarruflarını eski silahlar ve kullanılamaz mühimmata harcadı. Tümenler arasında tüfek ve mühimmat uyumunun getirebileceği avantajlara sahip ol-

60 Мартынов Е. *Блокада Плевны* (arşiv materyallerine göre). СПб., 1900. С. 4.

61 Исторический очерк деятельности военного управления в первое двадцатипятилетие благополучного царствования государя императора Александра Николаевича (1855-1880) / Под ред. генерал-лейтенанта М. И. Богдановича. Т. 5. СПб., 1880. С. 184.

62 Шильдер Н. К. *Граф Эдуард Иванович Тотлебен. Его жизнь и деятельность. Биографический очерк*. Т. 2. СПб., 1886. С. 663.

63 ПСЗ-II. Т. 51. Отд. 1. СПб., 1878. № 56533. С. 411.

64 Скалон Д. А. Указ. соч. Т. 1. С. 52.

65 *Исторический очерк деятельности военного управления...* Т. 6. СПб., 1881. С. 187, 196.

66 Шильдер Н. К. Указ. соч. С. 838.

67 Куропаткин А.Н. *Ловча, Плевна и Шейново (Из истории русско-турецкой войны 1877- 1878 годов)* // Военный сборник. 1883. № 10. С. 207.

68 Мартынов Е. *Блокада Плевны...* С. 212.

69 Гиппиус В. *Осады и штурм Карса в 1877 г. Исторический очерк*. СПб., 1885. С. 260; Кишмишев С. О. *Война в Турецкой Армении 1877-1878 гг.* СПб., 1884. С. 191.

70 Norman C. B. *Armenia and the campaign of 1877*. L., 1878. s. 209.

madan 1877'de Rus ordusuna bağlı tümenler birkaç farklı cinstе tüfekle donanmışlardı. 48 piyade tümeninden sadece 16'sı o zamanlar için modern Berdan tüfekleri ile donatıldı ve bu tüfek 1.200 adım mesafeye kadar nişan almayı mümkün kıldı. Kafkasya'da konuşlandırılan 5 ayrı tümen kâğıt fişekli Karle iğneli tüfekleri ile, bunların dışlarında kalan 27 tümen ise Krnka tüfekleri (Her iki sistemde de engebesiz alanda 600 adıma kadar, silahlı kuvvetlerde ve görevli olmayan subaylarda 1.200'e adıma kadar nişan alma menzili vardı) ile donatılmıştı. Karşılaştırma açısından, daha yüksek atış oranına sahip Peabody Martini, hedefi 1.800 adım mesafeye kadar vurabiliyordu. Küçük kalibreli Berdan tüfeğinin seri üretimi 1874'te başlanmasına rağmen 1877'de yalnızca imparatorluk içinde bulunan veya yeni kurulan ve askeri operasyonlara katılmayan birliklere tedarik edilebildiler (yalnızca 1884'te onlara tamamen geçmek mümkündür).⁷¹

Süvariler 1877'nin başında tamamen silahlandırıldı. Kiev, Odessa, Harkov ve Moskova askeri bölgelerinin piyadeleri, 1857-1859'te modernize edilen I. Nikolay ordusunun silahlarıyla Balkanlara gitti; Krnka tüfekleri, savaş sırasında kısmen 1878'te değiştirildi.⁷² Ancak Krnka oldukça kaprisli bir tüfekti. Yağmur, sis, kir, namluların hızla paslanmasına ve tetiklerin arızalanmasına neden oldu. Sonuç olarak, mühimmat kullanılmadı. Harbi⁷³ ile namlular temizlenemediğinden dakikada 7-10 atış yapması gereken tüfekler, eski usul namlu yüklem tüfeğinde olduğu gibi 1-2 atış yapabildiler. Bir harbi olmadan, Krnka tüfeği neredeyse ateşli bir silahtan soğuk silaha dönüştü.⁷⁴ Askerler etrafta bol miktarda mühimmat olmasına rağmen tüfekleri kullanamadıkları için birçoğunu lanetleyip parçaladılar ve yerlerine Osmanlılardan ele geçirebildikleri tüfeklerini koydular.⁷⁵

Hizmetten çıkarılan Krnka tüfekleri için kurşun stoku oldukça büyüktü. 1877'de Tuna ordusuna neredeyse 43,5 milyon adet kurşun mühimmat olarak yerleştirildi. Ancak başlangıçta nakliye zorluklarından korkarak mühimmat kullanımında tasarruf⁷⁶ etmeleri gerekiyordu. M. İ. Dragomirov, Tuna'yı geçmeden önce, her askerin stokunda bulunan 60 kurşundan sadece 30 kadarının kullanılması konusunda katı emirler verdi. Bu emir yerine getirildi, çünkü savaş anında 30 fişejin yeterli olduğuna inanılıyordu ve bu konudaki asıl fikir düşmanla çarpışmayı süngü savaşına çevirmekti.⁷⁷

71 *Исторический очерк деятельности военного управления...* Т. 6. С. 69, 143.

72 A.g.e. С. 177-179.

73 'Harbi, tüfeğin namlusunu temizlemeye yarayan pirinç çubuğa verilen isimdir. (ç.n.)

74 Куропаткин А. Н. *Блокада Плевны* // Военный сборник. 1887. № 4. С. 180; Аргаматов В. Ф. *Воспоминания о войне 1877-78 гг.* // Журнал Императорского Русского военно-исторического общества. 1911. Кн. 4. С. 77-78.

75 Лопатин И. *Три года из жизни 6-го пехотного Либавского полка (Воспоминания участника кампании 1877-1878 гг.)* // Военный сборник, 1902. № 6. С. 34.

76 *Исторический очерк деятельности военного управления...* Т. 6. С. 180.

77 М. *Движение к Дунаю 8-го корпуса и переправа у Систова в 1877 году* // Военный сборник. 1883. № 3. С. 37; Соболев С. *Русско-турецкая война в Болгарии 1877-1878. Из рассказов вольноопределяющегося* // Русская старина. Т. 54. 1887. Вып. 6. С. 770; Чичагов Л. М. *Дневник пребывания Царя-Освободителя в Дунайской армии в 1877 году*. СПб., 1902. С. 101.

İlerleyen günlerde de durum değişmedi. Ancak Plevne'ye yapılan saldırılarda askerler mühimmatı fazlasıyla kullandılar. Örneğin, 19 Ağustos'ta 62. Suzdal Piyade Alayı 9 saatlik savaşta 51.188 mermi ateşledi (her biri tüfek başına 17, bitişik hatta ilerleyen 4. Piyade Alayı Uglitsky için ise 20 kurşun).⁷⁸ Düşman mevzilerine yaklaşmakta olan piyadelerin bazen mermileri tükendi ve saldırılar sırasında askerlerin durumu trajik hale geldi.⁷⁹ Şipka Geçidi'nde, savaşın tam ortasında, Rus askerleri kendi pozisyonlarının önünde öldürülen Osmanlı askerlerin kurşun çantalarını ateş altında toplamak zorunda kaldılar. Redif birliklerinin taşıdıkları Snider-Enfield tüfeklerinin kurşunları Krnka'ya uyumlu idi.⁸⁰ Bir Osmanlı piyadesinin yanında iki adet 80 kurşunluk torba vardı. Bunun yanında askerler de kurşun taşıyorlardı. Ortalama olarak bir Osmanlı askerinin yanında 180 civarı mermi vardı.⁸¹

Avrupa'da, piyade hala kapalı bir formasyonda ilerliyordu ve uzaktan uygun bir hedefi temsil ediyordu. Saldırıdan önce Rus piyadesine mühimmatla ilgilenmesi, düşmana yalnızca 600 adımlık mesafeden ateş etmesi, mümkünse kendisini süngü ile sınırlandırması, saldırı sırasında bloklar arasının açılmaması vb. gibi komutlar verildi. Sonuç olarak, Balkanlar'daki ana çatışmalarda Krnka tüfeklerinden sadece 5.443 milyon mermi atılmıştı.⁸² Bu arada düşman, kendi askeri endüstrisinin yokluğunda(!), tamamen farklı mühimmat tüketim normlarından ilerledi. Namlu başına bin adete ulaşan ihtiyatlı bir şekilde satın alınan kurşun kaynağı, Rus ordusuna karşı son derece yüksek ve tamamen beklenmedik bir atış hızını korumasına yardımcı oldu. Bir savaş muhabirinin aktardıklarına göre, "Peabody sisteminin güzel silahlarıyla donanmış Osmanlılar, bu zamana kadar duyulmamış miktarda mühimmatla, hızlı bir şekilde inşa edilen tahkimat zırhlarının arkasına sığınarak, yaklaşan birliklere sürekli kitleler halinde kurşun döktüler, görüşün sadakatine dikkat etmediler ve esas olarak serbest bırakılan kurşun miktarına güveniyorlardı".⁸³ Bununla birlikte, yoğun piyade kitlelerine ateş ederken özel emre de gerek yoktu.

Son derece yoğun bir şekilde, neredeyse makineli tüfekle ateş edercesine yapılan atışlar saldırganlara gözle görülür hasar verdi. Doktorların raporlarına göre, Plevne saldırılarında yaralıların neredeyse tamamı birkaç kurşunla vurulmuştu.⁸⁴ E. İ. Tottleben, 1877 sonbaharında kaleme aldığı günlüğünde saldırıları; "Osmanlıların savunma atışları çok güçlü ve hızlıydı ki bu sanki dönen bir araç içinden her tarafa mermilerin savrulması gibiydi" diye tanımladı.⁸⁵ Peabody Martini'nin yoğun bir şekilde ateş edebiliyor olması, aslında Ruslara mekanik bir şey izlenimi

78 Куропаткин А. Н. *Ловча, Плевна и Шейново...* // Военный сборник, 1881. № 2. С. 244-245.

79 Чичагов Л. М. Указ. соч. С. 380.

80 Иванов И. С. *Четвёртая стрелковая бригада (Материалы для истории войны 1877-1878 годов)* // Военный сборник. 1881. № 6. С. 376; Один из эпизодов обороны Шипки // Там же. 1888. № 12. С. 476.

81 Колюбакин Б. *К истории войны 1877-1878 гг.* // А.г.е. 1906. № 5. С. 42-43.

82 *Исторический очерк деятельности военного управления...* Т. 6. С. 180.

83 В. И. *Военное обозрение* // Русский вестник. Т. 132. 1877. № 12. С. 774.

84 Чичагов Л. М. Указ. соч. С. 164.

85 Шильдер Н. К. Указ. соч. С. 249.

verdi ve Ruslar bu silahları “Laterna”^{86*} olarak isimlendirdi.⁸⁷ Yarbay A. N. Kuropatkin 1877’in sonunda Lofça yakınlarındaki çarpışmalar hakkındaki yazılarında; “2000 adımlık mesafeden gelen düşman ateşi ve atışların yoğunluğu birliklerimizde önemli kayıplara neden oluyor...” diye belirtti. Ayrıca “Düşman siperlerinin hattına kadar yaklaşık 1.500 adım kaldı. Askerlerimizin üzerine kurşun yağmur gibi yağdı, ancak saldırı devam etti... Çok güçlü ve can alıcı şekilde açılan ateş 2000 adımdan 600 adıma kadar devam etti, daha sonra ateşin yoğunluğu azaldı (yani Rus piyadeleri Krnka tüfeğinin hedef aralığına ulaştıktan sonra), Rusların yaklaşması ile tereddüt eden bazı Osmanlı askerleri ateş etmeyi bıraktılar. Geri kalanlar ise daha çok kafalarını siperlerden çıkarmadan ateş ettiler. Mermiler çok yoğun şekilde kafalarının üstünden geçiyordu...”. “Osmanlıların mühimmat tedariki şaşırtıcıydı. Siperlerde, askerlerin her birine dağıtılan cephanelerin yanı sıra, kurşun ve tahta kapaklarla dolu büyük kutular da vardı. Lofça’da bu kutularla dolu birkaç mahzeni aldık”.⁸⁸ Balkanlar’dan geçmeden önce o kadar çok mühimmat vardı ki M. D. Skobelev, ileri alayının dört bölüğünü Osmanlı tüfekleriyle yeniden silahlandırmaya ve onlara “belki de silah başına en az 500 ve daha fazla mermi” alma emrini bile verdi.⁸⁹

Osmanlıların yiyecek, çadır vb. gibi levazımları tedariklerindeki bariz üstünlüğü, düzensiz bir şekilde organize edilmiş olan Rus ordusuna karşı acı verici bir izlenim bıraktı.⁹⁰ Tedarik organizasyonundaki başarısızlıklar seferberlikten hemen sonra başladı.⁹¹ 1 Kasım 1876’da ordunun levazım işlerinin başına, Odessa Askeri Bölgesi sorumlusu ve hükümet danışmanı İ. A. Ahrens’in getirildi.⁹² Ahrens şahsen dürüst bir insandı, ancak bu, ortaya çıkan sorunları çözmesi için yeterli değildi. Hızlıca oluşturduğu levazım taşımacılığının (4.758 vagon ve 13.769 at) yük kapasitesi 187.750 puda^{93*} ulaştı, ancak bu yeterli değildi. Avusturya demiryollarını, özellikle de Varşova’dan gelen yüklerin taşınmasını kolaylaştırmak adına önemli bir yardımı vardı.⁹⁴ Rusya’nın vagonları iyi değildi, ağır ve hantaldı. Bazı kısımları Rusları ancak Şubat 1878’de Marmara denizi kıyılarına kadar götürebildi. Bu arada, sadece yiyecekleri değil, mühimmatı ve siper levazımlarını da taşıdılar.⁹⁵

86 * Laterna, üzerine yüklenmiş programlı müzikleri kolu çevrilerek çalınan ayaklı bir tür org. 19. yüzyılın sonunda icat edilmiştir. (ç.n.)

87 Восточная война. Дневник князя Николая Владимировича Яшвиля с 29 июня 1877 по 4 февраля 1878 года / Източната война. Дневник на княз Николай Владимирович Яшвил от 29 юни 1877 г. до 4 февруари 1878 г. София, 2004. С. 49.

88 Куropаткин А. Н. *С 700. полей сражений* // Военный сборник. 1877. № 12. С. 340, 342, 347.

89 *Приказы генерала М.Д. Скобелева (1876-1882)*. СПб., 1913. С. 39.

90 Утин Е. И. *В Болгарии. Из заметок и воспоминаний* // Вестник Европы. 1879. № 2. С. 699-700.

91 Поливанов А. *Устройство продовольствования русской армии на Придунайском театре в кампанию 1877 г.* // Военный сборник. 1894. № 7. С. 65.

92 Заметки бывшего интенданта армии, тайного советника И. А. Аренса, о довольствии ее в турецкую кампанию 1877-1878 гг. // Там же. 1910. № 1. С. 68.

93 * Pud, Rus ölçü sisteminde eski bir kütle ölçüm birimidir. 1899’dan beri bir pud 16.3805 kilograma eşittir. (ç.n.)

94 Заметки бывшего интенданта... // А.г.е. № 2. С. 42.

95 Епанчин Н. *Освободительная война 1877-78 гг.* // Русский вестник. Т. 280. 1902. № 8. С. 400.

Ordunun Romanya topraklarına girmesinden sonra zorluklar arttı. Görgü tanıklarına göre yerel demiryolları “hayal edilemeyecek kadar acıklı bir durumda” idi.⁹⁶ Buna ek olarak, 1,150 verst⁹⁷ sadece 1/10'i devlet idaresindeydi ve imzalanan sözleşmeye uygun olarak Rus yönetimine devredilebilirdi. 9/10'u yabancılara aitti ve mülkiyet haklarına özellikle dikkatli davranılması gerekiyordu. Mesele Alman diplomatlarla istişarelere kadar uzanıyordu. Sonunda Rus yönetimi gerekli izinleri edindi, ancak Romen demiryolları boyunca normal trafik 1877'nin sonlarına doğru tesis edilebildi.⁹⁸ Bu durum Rusya'dan taşınan nispeten mütevazı yük hacmini de açıklıyordu (591,650 pud).⁹⁹

Kredi rublesindeki oranların düşüşünden endişe duyan Maliye Bakanı, Rusya'da kredi alımlarının ciddi miktarda artacağını düşündü.¹⁰⁰ Ordunun bakımı için aylık 2 milyon ruble altın gerekiyordu. Tartışmaların ardından Reytern, 3 milyon ruble altın ve 300 bin ruble gümüş vermeyi kabul etti ve sonraki süreçte yurt dışında ilgili mecralara makbuzlarla ödeme yapmayı teklif etti. Elbette Romenler bu teklifi kabul etmek istemediler.¹⁰¹ Ordunun kendi stratejik yiyecek ve yem stoku yoktu, henüz hasat edilmemişti. 9 Nisan 1877'de, Grandük Nikolay Nikolayeviç, Kiev'deki “Kogan, Gorvitz ve Greger (*Коган, Горвиц и Грегер*)” şirketine askerlere yiyecek ve yem tedarik etme hakkını verdi.¹⁰² Ordu levazımatçısı, başkomutanın kararı kabul etmek zorunda kaldı.¹⁰³ 16 Nisan'da, şirketin tüm alımlar için %10 komisyon aldığı ve savaştan sonra hükümete rapor verdiği bir sözleşme imzalandı.¹⁰⁴

Savaşın başlangıcından itibaren şirket, teslimat programını sürekli olarak bozdu (yiyecekler yalnızca 25 Temmuz'dan sonra Tuna'ya gelmeye başladı)¹⁰⁵, orduya düşük kaliteli ürünler sattı ve gerçek fiyat ile rapor edilen fiyat arasındaki farktan büyük karlar elde etti.¹⁰⁶ Şirket temsilcileri tarafından Tuna'daki Bulgarlarla yapılan anlaşmalar çok kuşkuluydu ve çoğu zaman teslimatçıların hızla itibarsızlaştıran entrikalarla sınırlıydı. Ganimet kokusuna akin eden müteşebbislerin sahtekarlıkları ve suiistimalleri hakkındaki şikayetlerin sonu gelmiyordu.¹⁰⁷ Ordu, Tuna geçişinden sonraki ilk günlerde ele geçirilen mühimmatı kullanmak, yerel sakinlerden gerekli malzemeleri satın almak ve hatta halkın önemli ölçüde tepkisine yol açan ta-

96 Жерве В. В тылу Дунайской армии двадцать пять лет назад (к деятельности генерал-адъютанта Дрентельна) // Военный сборник. 1903. № 6. С. 19.

97 `Verst (Rusça: верста, versta), bir Rus uzunluk ölçü birimidir. 1,0668 kilometre ve 3500 feete karşılık gelmektedir. (ç.n.)

98 Жерве. В тылу Дунайской армии двадцать пять лет назад ... С. 20-21.

99 Заметки бывшего интенданта... // А.г.е. 1910. № 2. С. 42.

100 Заметки бывшего интенданта... // А.г.е. № 3. С. 55.

101 Заметки бывшего интенданта...// А.г.е. № 4. С. 28-30, 37-38.

102 Газенкамф М.А. *Мой дневник 1877-1878 гг.* СПб., 1908. С. 10-11.

103 Заметки бывшего интенданта... // Военный сборник. 1910. № 3. С. 27.

104 Поливанов А. Указ. соч. // А.г.е. 1894. № 8. С. 263-265 .

105 Анучин Д. Князь В. А. Черкасский и гражданское управление в Болгарии в 1877-1878 гг. // Русская старина. Т. 84. 1895. № 9. С. 67-74; Газенкамф М. А. Указ. соч. С. 11.

106 Степанов В.Л. Цена победы... С. 107.

107 Анучин Д. Указ. соч. // Русская старина. Т. 84. 1895. № 10. С. 13-22; Епанчин Н. А. *На службе трёх императоров. Воспоминания.* М., 1996. С. 103-104 ; Паренсов П. *Из прошлого. Воспоминания офицера Генерального штаба.* Ч. 1. СПб., 1901. С. 235.

leplerde bulunmak zorunda kaldı.¹⁰⁸ Bütün bunlar, Slavları iş birliği yapmaya ve Osmanlılara karşı ortak mücadeleye çağıran Prens V. A. Çerkassiy tarafından yapılan acınası çağrılarla bir şekilde birleştirildi.¹⁰⁹ Kağıt paraya ve hatta makbuzlara güvenmeye alışkın olmayan teslimatçı Bulgarlar, çok geçmeden yalnızca gümüş veya altınla ödenmelerini talep etmeye başladılar. Kilise de dahil olmak üzere yerel yönetim, Rus birliklerinin ilk başarısızlıklarında desteklerini çekmeye başladılar.¹¹⁰ 16 Temmuz 1877'de N. P. İgnatiyev, "Şu anda olduğu gibi böyle bir karışıklık devam ederse," diyerek şöyle devam etti: "O zaman Bulgaristan'ın 10 yıl içinde bize düşman olması şaşırtıcı olmaz".¹¹¹

Rusya-Osmanlı savaşı, 1876 yılının Ekim ayında N. N. Obruçev tarafından hazırlanan ilk planının aksine, hiçbir şekilde yıldırım hızında ve ezici değildi. Üç parçalı bir Bulgaristan (Tuna bölgesi, İç Balkan bölgesi ve Makedonya bölgesi) yaratmak ve İstanbul'u ele geçirmek mümkün değildi. Askeri harcamalar ülkeye ağır bir yük getirdi. 1876'dan 1882'ye kadar devasa bir borç yükü oluştu: 1 milyar 75 milyon 4 bin ruble. 1876-1879'da 917,1 milyon ruble için beş dış kredi imzalandı ve Rusya'nın ulusal borcu 4 milyar 452 milyondan 6 milyar 36 milyon rubleye yükseldi. Bütçe açığı, enflasyonu artıran bir emisyonla karşılandı.¹¹²

Plevne'nin savunması, şüphesiz, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını 40 yıl uzattı. Ancak Bâb-ı Ali'nin dış borçlanmaları onu tuzağa düşürdü. 1877'de ulusal borç (5,5 milyon sterlin) hazine varlıklarının %71'ini oluşturuyordu.¹¹³ Dış ticaret hacmi azaldı (hem ithalat hem de ihracat).¹¹⁴ Savaştan sonra önemli bir tazminatın (802,5 milyon frank) ödenmesi gerekliliği ülkeyi bir kez daha iflas ettirdi. Eylül 1881'de Türkiye ve alacaklı devletler dış borç müzakerelerine başladılar.¹¹⁵ 20 Aralık 1881'de Osmanlı borcunun özel idaresini tanıtan Muharrem Kararnamesi takip edildi.¹¹⁶ 2 Mayıs 1882'de İstanbul'da Bâb-ı Ali'nin her yıl 350 bin liralık (aşar ve ağnam vergileri Osmanlı bankası üzerinden kredi borçlarına tahsil edildi) ödemeyi taahhüt ettiği bir sözleşme imzalandı ve Rusya, Osmanlı hükümetinin talebi üzerine ödenmemiş tazminat tutarının faizini almaktan vazgeçti.¹¹⁷

1877-1878 savaşı, her iki imparatorluğun siyasi ve mali gücünün ve ordularının devlet liderlerinin kararlarını etkili bir şekilde sağlama kabiliyetinin bir testi haline geldi. Bir kez daha, sadece kaynaklara sahip olmanın değil, aynı zamanda onları akıllıca kullanabilmenin de önemli

108 Анучин Д. Указ. соч. //Русская старина. Т. 85. 1896. № 1. С. 72-73; Поливанов А. Указ. соч. // Военный сборник. 1894. № 10, С. 309.

109 Князь Владимир Александрович Черкасский. 1877 г. // Русская старина. Т. 60. 1888. № 12. С. 765.

110 Война за независимость славян в 1877-1878 гг. Посмертные записки генерала от инфантерии П.Д. Зотова // Там же. Т. 49-50. 1886. № 2. С. 427-428.

111 Игнатъев Н. П. Походные письма 1877 года. Письма Е.Л. Игнатъевой с балканского театра военных действий. М., 1999. С. 135.

112 Степанов В. Л. Николай Христианович Бунге // Российские реформаторы (XIX - начало XX в.). М., 1995. С. 195; он же. Цена победы... С. 111-113.

113 Autheman A. Op. cit. P. 105.

114 Eldem E. Op. cit. P. 31-33.

115 Blaisdell D. C. Op. cit. P. 90.

116 Issawi Ch. Op. cit. P. 361; Иванов С. М. Указ. соч. С. 80-88.

117 *Annuaire diplomatique de l'Empire de Russie pour l'annee 1883*. SPb., 1883. P. 69-75.

olduğunu gösterdi. Osmanlı'nın 1850-1870'li yılların siyaseti dış mali bağımlılığa yol açtı ve bu da uluslararası komplikasyonlara ve savaşa neden olan bir iç krize neden oldu. Rusya'da, ordunun ve finansın liberal reformları, zayıf görünen düşmana karşı hızlı bir zafer sağlayamadı. Plevne'deki başarısızlıklar, dokuz ay süren bir savaş, Berlin Kongresi'nde San-Stefano (Ayastefanos) barış koşullarının değişmesi ülkeyi güçlendirmede, ancak hükümetin seyrini yeniden gözden geçirmeyi düşünmemize neden oldu.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Bibliyografya/Bibliography

Arşiv Kaynakları/Archive Resources

Annuaire diplomatique de l'Empire de Russie pour l'annee 1883. SPb., 1883.

В. И. Военное обозрение // Русский вестник. Т. 132. 1877. № 12.

Восточная война. Дневник князя Николая Владимировича Яшвиля с 29 июня 1877 по 4 февраля 1878 года / Източната война. Дневник на княз Николай Владимирович Яшвил от 29 юни 1877 г. до 4 февруари 1878 г. София, 2004.

Восстание в Боснии и Герцеговине // Отечественные записки. 1875. № 10.

Исторический очерк деятельности военного управления в первое двадцатипятилетие благополучного царствования государя императора Александра Николаевича (1855-1880) / Под ред. генерал-лейтенанта М. И. Богдановича. Т. 5. СПб., 1880.

Князь Владимир Александрович Черкасский. 1877 г. // Русская старина. Т. 60. 1888. № 12.

Мартынов Е. Блокада Плевны (arşiv materyallerine göre). СПб., 1900.

М. Движение к Дунаю 8-го корпуса и переправа у Систова в 1877 году // Военный сборник. 1883. № 3.

Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия. 1865-1875. Документы. М., 1988. ПСЗ-II. Т. 51. Отд. 1. СПб., 1878. № 56533.

Приказы генерала М.Д. Скобелева (1876-1882). СПб., 1913.

İngilizce Eserler/English Works

Achntmeir, O, "The Turkish Connection. The Saga of the Peabody-Martini Rifle", *Man at arms*, Vol.1, 1979, № 2.

Ali Haydar Mithat Bey, *The life of Midhat-pasha. A record of his services, political reforms, banishment, and judicial murder*, L., 1903.

Anderson, O, "Great Britain and the beginnings of the Ottoman public debt, 1854-55", *The Historical journal*, Vol.7, 1964, № 1.

- Autheman, A, "A General survey of the history of the Imperial Ottoman Bank", *East meets West*, Ed.1st, 2008, Imprint Routledge.
- Blaisdell, D.C, *European financial control in the Ottoman Empire. A study of the establishment, activities, and significance of the Administration of the Ottoman Public Debt*. N.Y., 1929.
- Bushnell, J.S, "Miliutin and the Balkan War: Military Reform vs. Military Performance", *Russia's Great Reforms, 1855-1881*, Ed. by B. Eklof, J. Bushnell, L. Zakharova. Bloomington; Indianapolis, 1994.
- Clay, Chr, *Gold for Sultan: Western Bankers and Ottoman Finance, 1856-1881: A Contribution to Ottoman and to International Financial History*, L.; N.Y., 2000.
- Clay, Chr, "State borrowing and Imperial Ottoman bank in the bankruptcy era (1863-1877)" *East meets West- banking, commerce and investment in the Ottoman Empire (Studies in banking and financial history)*, Ed. by Ph. L. Cottrell, Cornwall, 2008.
- Curtiss, J. S, *Russia's Crimean war*. Durham, N.C., 1979, p. 385-386.
- Davidson, R. H, *Reform in the Ottoman empire 1856-1876*, Princeton, 1963.
- Edwards, S. H, *Sir William White. For six years ambassador at Constantinople. His life and correspondence*. L., 1902.
- Eldem, E, "Ottoman financial integration with Europe: foreign loans, the Ottoman bank and the Ottoman public debt", *European review*. Vol.13, 2005, № 3.
- Gleeny, M, *The Balkans 1804-1999. Nationalism, war and the Great Powers*. L., 1999.
- Greene, F.V, *Report on the Russian army and its campaign in Turkey in 1877-1878*, Nashville, 1996.
- Isci, O, "Wartime Propaganda and the Legacies of Defeat Russian and Ottoman Newspapers in the War of 1877-1878" *Russian History*, Vol.41, 2014, № 2.
- Issawi, Ch, *The economic history of Turkey 1800-1914*, Chicago, L., 1980.
- Lambert, A.D, *The Crimean war. British grand strategy, 1853-56*. Manchester, N.Y., 1990.
- Menning, B.W, *Bayonets Before Bullets. The Imperial Russian Army, 1861-1914*, Bloomington; Indianapolis, 1992.
- Norman, C.B, *Armenia and the campaign of 1877*, L., 1878.
- Pavlovich, S.K, *A History of the Balkans 1804-1945*, N.Y., 1999.
- Pamuk, S, *The Ottoman Empire and European capitalism, 1820-1913*, Cambridge, 1987.
- Stavrianos, L.S, *The Balkans since 1453*, L., 2002.

Rusça Eserler/Russian Works

- Айрапетов, О.Р, *Забытая карьера «русского Мольтке»*. Николай Николаевич Обручев (1830-1904), СПб., 1998.
- Анучин, Д, "Князь В. А. Черкасский и гражданское управление в Болгарии в 1877-1878 гг.", *Русская старина*, Т.84, 1895, № 9.
- Аргаматов, В.Ф, "Воспоминания о войне 1877-78 гг.", *Журнал Императорского Русского военно-исторического общества*, 1911, Кн. 4.
- Билох, И.С, *Финансы России XIX столетия. История статистика*, Т.2, СПб., 1882.
- Бобриков, Г.И, "Очерки Герцеговины", *Военный сборник*, 1875, № 10.
- Газенкамф, М.А, *Мой дневник 1877-1878 гг.*, СПб., 1908.
- Гиппиус, В, *Осады и штурм Карса в 1877 г. Исторический очерк*, СПб., 1885.
- Глиноецкий, Н, "Краткое военное обозрение северо-западной Турции", *Военный сборник*, 1862, № 10.

- Епанчин, Н.А, "Освободительная война 1877–78 гг.", *Русский вестник*, Т.280, 1902, № 8.
- Епанчин, Н.А, *На службе трёх императоров. Воспоминания*, М., 1996.
- Жерве, В, "В тылу Дунайской армии двадцать пять лет назад (к деятельности генерал-адъютанта Дрентельна)", *Военный сборник*, 1903, № 6.
- Зайончковский, П.А, *Военные реформы 1860–1870 годов в России*, М., 1952.
- Захарова, Л.Г, "Великие реформы 1860-1870-х годов: поворотный пункт российской истории?", *Отечественная история*, 2005, № 4.
- Иванов, С.М, *Османская империя в мировой экономической системе (вторая половина XIX — начало XX века)*, СПб., 2005.
- Иванов, И.С, "Четвёртая стрелковая бригада (Материалы для истории войны 1877–1878 годов)", *Военный сборник*, 1881, № 6.
- Игнатов, Н.П, *Походные письма 1877 года. Письма Е.Л. Изгательевой с балканского театра военных действий*, М., 1999.
- Кермновский, А.А, *История русской армии*, Т.2, М., 1993.
- Кишмишев, С.О, *Война в Турецкой Армении 1877–1878 гг.*, СПб., 1884.
- Куропаткин, А.Н, "Ловча, Плевна и Шейново (Из истории русско-турецкой войны 1877–1878 годов)", *Военный сборник*, 1883, № 10.
- Куропаткин, А.Н, "Блокада Плевны", *Военный сборник*, 1887, № 4.
- Куропаткин, А.Н, "С 700. полей сражений", *Военный сборник*, 1877, № 12.
- Лопатин, И, "Три года из жизни 6-го пехотного Либавского полка (Воспоминания участника кампании 1877–1878 гг.)", *Военный сборник*, 1902, № 6.
- Мартынов, Е, *Как возникла Плевна*, СПб., 1900
- Милютин, Д.А, *Дневник, 1876–1878*, М., 2009.
- Теплов, В. "Адрианополь и Фракия в 1874 году (Из воспоминаний путешественника)", *Русский вестник*, Т.147, 1880, № 5.
- Нарочницкая, Л.И, *Россия и отмена нейтрализации Чёрного моря 1856–1871. К истории Восточного вопроса*, М., 1989.
- Паренсов, П, *Из прошлого. Воспоминания офицера Генерального штаба*, Ч.1, СПб., 1901.
- Поливанов, А. "Устройство продовольствования русской армии на Придунайском театре в кампанию 1877 г.", *Военный сборник*, 1894, № 7.
- Соболев, С, "Русско-турецкая война в Болгарии 1877–1878. Из рассказов вольноопределяющегося", *Русская старина*, Т.54, 1887, Вып. 6.
- Скалон, Д.А, *Мои воспоминания 1877–1878 гг.*, Т.1, СПб., 1913.
- Степанов, В.Л, *Николай Христианович Бунге // Российские реформаторы (XIX — начало XX в.)*, М., 1995.
- Степанов, В.Л. "Михаил Христофорович Рейтерн", *Российские реформаторы (XIX — начало XX в.)*, М., 1995.
- Степанов, В.Л. "Цена победы: Русско-турецкая война 1877–1878 гг. и экономика России", *Российская история*, 2015, № 6.
- Утин, Е.И, "В Болгарии. Из заметок и воспоминаний", *Вестник Европы*, 1879, № 2.

Фадеев, И.Е. *Мидхат-паша. Жизнь и деятельность*, М., 1977.

Чичагов, Л.М. *Дневник пребывания Царя-Освободителя в Дунайской армии в 1877 году*, СПб., 1902.

Щебальский, П.К. "Турция и её реформы по отношению к России", *Русский вестник*, Т.85, 1870, № 1.

Шильдер, Н.К. *Граф Эдуард Иванович Тотлебен. Его жизнь и деятельность. Биографический очерк*. Т.2, СПб., 1886.

